

РОЗВИТОК АКАДЕМІЧНОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ЗА ЧАСІВ КЕРУВАННЯ ІНСТИТУТОМ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ АН УРСР О.К. КАСИМЕНКОМ

У статті проаналізовано процес розвитку академічної історичної науки в річці "викриття буржуазно-націоналістичної фальсифікації" при висвітленні минулого українського народу. Досліджуються завдання та етапи "лібералізації" історичної науки за часів керування О.К. Касименком Інституту історії України АН УРСР.

Ключові слова: українська інтелігенція, націоналізм в історичній науці, комуністи-історики, буржуазно-націоналістична фальсифікація, національне питання, лібералізація, антагоністичні класи.

Обов'язки директора Інституту історії України АН УРСР Олександр Касименко почав виконувати з 25 жовтня 1947 р. У витязі з наказу № 143 по Академії наук УРСР від 23 жовтня 1947 р. йшлося: "Призначити з 25 жовтня 1947 р. тов. директора Інституту історії України АН УРСР кандидата історичних наук Олександра Карповича КАСИМЕНКА".

За підсумками обговорення в Інституті історії України АН УРСР відділ пропаганди і агітації ЦК КП(б)У наприкінці квітня 1947 р. підготував меморандум, кінцівка якого лунала фатально для Миколи Неоновича: "Чимало промовців зазначило, що в інституті немає авторитетного, достатньо кваліфікованого керівника, який спрямовував би науково-дослідну роботу колективу інституту. Цими виступами по суті знову було порушено питання щодо потреби заміни директора інституту професора Петровського більш підготовленим працівником, який би мав солідну наукову ерудицію та організаційні здібності" [1, 2]

Як підсумок розгнужаної пропагандистської кампанії перших повоєнних років й, зокрема цькування провідних українських радянських істориків з'явилася сумнозвісна постанова ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. "Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР". Це рішення ЦК КП(б)У було прийняте під час повоєнного наступу режиму проти української інтелігенції. Постанові передувала ініційована першим секретарем ЦК КП(б)У Л. Кагановичем нарада у ЦК КП(б)У про боротьбу з виявами націоналізму в історичній науці (29–30 квітня 1947 р.), де зазнали критики видання інституту "Історія України. Короткий курс" (1940 р.) за редакцією С. Белоусова та ін., "Нарис історії України" (1942 р.) за редакцією К. Гуслистого, Л. Славина та Ф. Ястребова. Серпневий документ ЦК КП(б)У додатково включив до переліку праць інституту, що піддавалися критиці, й "Історію України, т. 1" (1943 р.) за редакцією М. Петровського. Інституту історії України закидалася відсутність підготовленої й виданої, "науково витриманої, марксистсько-ленінської" історії України; інкримінувалися "серйозні помилки й грубі спотворення", "запозичення у буржуазно-націоналістичних істориків Грушевського, Антоновича та ін.", "залишки буржуазно-націоналістичних поглядів" у працях окремих співробітників й насамперед директора інституту М. Петровського. Докір стосувався й "ігнорування впливу найважливіших революційних центрів – Москви, Ленінграда, Баку, Тбілісі та ін. на революційну боротьбу українського народу за соціальне й національне визволення". Документ наголошував на потребі висвітлювати історію України не ізольовано, а лише "у тісному зв'язку з історією російського, білоруського та інших народів Радянського Союзу". Робився акцент: Київська Русь не була суто Українською державою, а "колискою трьох братніх народів – російського, українського й білоруського". А незадовільний стан справ в Інституті історії України нібито негативно впливає на викладання історії України у вищих і середній школі республіки, бо більшість викладачів, мовляв, повторюють ті ж "помилки й спотворення, що мають місце у працях з історії України, виданих інститутом". Постанова зобов'язувала Президію АН УРСР "зміцнити керівництво" Інституту історії України, визначивши "бойовим завданням" комуністів-істориків АН УРСР підготовку марксистсько-ленінського "Короткого курсу історії України". Республіканська преса одержала вказівку надрукувати низку статей із найважливіших питань історії України, в яких "викрити буржуазно-націоналістичні фальсифікації минулого українського народу". Міністерство освіти

УРСР зобов'язали вжити заходів щодо “виправлення й поліпшення справи викладання історії в школах УРСР” [2, 89].

Постанова ЦК від 29 серпня 1947 р. ініціювала проведення низки нарад істориків – наукових працівників і викладачів вишів республіки – з критикою “буржуазно-націоналістичних помилок” у висвітленні української минувшини й, зокрема, діяльності Інституту історії України АН УРСР. Попередні підсумки опрацювання рішення від 29 серпня 1947 р. було підбито у постанові ЦК КП(б)У від 3 жовтня 1947 р. “Про хід обговорення рішення ЦК КП(б)У”, “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР” [3, 120].

Ось у такій, відверто нездоровій атмосфері на історичному “фронті” УРСР й почалося з 25 жовтня 1947 р. директорування О. Касименка. Причини такого несподіваного призначення мимоволі з'ясовує Р. Симоненко, зауважуючи: “Олександр Карпович працював одним з найближчих помічників наркома закордонних справ УРСР Д. Мануїльського під час створення восени 1944 р. факультету міжнародних відносин КДУ..., який перетворився на справжню кузню кадрів для МЗС УРСР” [4, 64]. Проте завдання він отримав цілком конкретне: “складання марксистсько-ленінського “Короткого курсу історії України” [5, 87].

Уже 1947 р. після тривалого обговорення у різних наукових й освітніх установах УРСР, а також інших союзних республіках, було надруковано перший макет “Курсу” обсягом 59 друк. арк. У доповідній О. Касименка першому секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову від 11 грудня 1948 р. повідомлялося, що у його апробації взяли безпосередню участь 68 науковців; окремі його розділи обговорювалися на спеціальних нарадах в Інституті історії АН СРСР у Москві, а також частини “Короткого курсу” апробувалися на кафедрах історії Харківського держуніверситету, Київського, Житомирського, Вінницького педагогічних інститутів. Висновок такий: створений “Короткий курс” є значною мірою результатом спільних зусиль найширшої науково-історичної громадськості.

Під час чергових обговорень і узгоджень вкотре було зроблено низку зауважень і побажань, на кшталт: “рецензенти вимагали чіткішого висвітлення національного питання, питань суспільно-політичних рухів другої половини XIX ст., висвітлення історії культури, а також збільшення фактичного матеріалу історії і особливо в розділах, котрі відносяться до радянського періоду” [6, 146]. 13 травня 1949 р. своїм протокольним рішенням Президія АН УРСР ухвалила: “Зважаючи на те, що обсяг курсу має 60 друк. арк. тексту і 8 друк. арк. ілюстрацій, вважати за доцільне випустити цю роботу під назвою “Історія України в 2-х частинах”.

Після врахування чергових зауважень, 16 червня 1949 р. було видано третій макет двотомної “Історії України”. Рецензування його, у свою чергу, викликало чергові зауваження й побажання.

У боротьбі з “націоналістичними ухилами”, в атмосфері зростаючого маразму доби пізнього сталінізму, науковці мали керуватися засадничими положеннями праць Й. Сталіна “Марксизм і питання мовознавства”, “Ленінізм і національне питання”, “Економічні проблеми соціалізму в СРСР” та ін. Новітні “теоретико-методологічні” вказівки “вождя народів” змусили у черговий раз переглядати макет двотомної “Історії України”. Закликала до цього й замовна стаття у часописі “Радянська Україна” від 25 листопада 1951 р. із гострою критикою все ще неіснуючого видання й інкримінуванням йому відсутності “належного зв'язку з історією СРСР” [7, 146].

Упродовж 1953 р. макет першого тому видання активно доопрацьовували, й наприкінці року він, нарешті, був опублікований [8, 784], а 1955 р. – перевиданий [11]. Синхронно тривала підготовка другого тому “Історії Української РСР”. Однак надмірна опіка партійно-державної номенклатури й численні зауваження спричинили підміну у другому томі розгляду українського минулого висвітленням переважно історії СРСР. Підміна була настільки вражаючою, що навіть редакційна стаття московських “Вопросов истории” зауважувала з цього приводу: “Автори макету 2-го тому “Історії УРСР” настільки скоротили матеріал із власне історії України, що конкретна своєрідність розвитку українського народу зовсім зникла” [10, 8].

Чергове корегування завдань розвитку історичної науки відповідно до лібералізації, започаткованої XX з'їздом КПРС 1956 р., спричинила корекцію періодизації історії УРСР,

а відтак й структури другого тому, який з'явився 1957 р. [11, 779]. На думку М. Ковалю та О. Рубльова, "вихід двотомника був певним досягненням колективу Інституту, який став етапною подією у розвитку національної історіографії" [12, 64]. Написаний на досить багатому джерельному матеріалі й цінний своїм фактажем, він водночас був спотворений політико-ідеологічними "ножицями" більшовицького бачення минулого. Видання рясніло синтезами щодо спільного походження трьох "братніх" східнослов'янських народів, їхньої неодмінно спільної участі у боротьбі з царатом, буржуазією, іноземними загарбниками тощо. Росіяни розглядалися як рятівники інших народів СРСР від нацистського поневолення. Зрозуміло, з ідеологічних міркувань табувалося чимало сторінок українського минулого, які не вписувалися у "прокрустове ложе" сталіністської й постсталіністської ідеології [6, 62].

"Гамбурзький рахунок" пред'явили виданню історики української еміграції в Європі. Так, професор Б. Крупницький, рецензуючи перший том "Історії Української РСР", зауважував щодо його концептуальних засад: в "Історії" виставлено чимало тез, але в головному вона присвячена доведенню чотирьох із них: 1) уся історія України "нерозривно зв'язана з історією російського народу", 2) уся історія України від часу трипільських поселень і до 1917 р. – це боротьба антагоністичних класів, 3) Київська Русь – один корінь для українців, білорусів і росіян, і від нього головний стовбур – Росія, 4) Україну завше рятувала Росія від іноземних загарбників, і тому "велике благодотворне значення для України мало створення у XVIII ст. Російської централізованої держави". Ми додали б ще до того також тенденцію пристосування історії України до марксистських суспільно-історичних категорій: первісний общинний лад, феодалізм, капіталізм, соціалізм" [13, 61].

Розмірковуючи над причинами абсолютного підпорядкування радянських істориків російській більшовицькій історичній схемі й концепції "старшого брата", Б. Крупницький так виводив типологічний портрет пересічного українського підрадянського історика: "Щойно з цієї "Історії" ми бачимо з повною ясністю, яке катастрофічне значення для українських істориків мав терор і переслідування 30-х і пізніших років. На зміну генерації, що співпрацювала з М. Грушевським, прийшли нові люди. Навчені гірким досвідом, вони мали тільки одне на увазі: обережність. Маючи в руках готову схему, вони ні кроку не робили праворуч і ліворуч і йшли шляхом, приписаним владою. Тому й перше враження від "Історії", що автори витворювали текст, шуканочі моментів, які говорили про співпрацю, наближення, спільну боротьбу українського народу з "великим російським народом". Теорія тісного наближення, спільності інтересів, єдинокровності, за можливості спільного розвитку, – теорія братства під крилом старшого російського брата – це була урядова, казенна ідеологія, якої ніяк не можна було оминати. Треба було вживати і своєрідних фікцій: напр., спільної боротьби обох братніх народів проти Карла XII і Наполеона, або спільної боротьби проти німців... Вражає, що в книжці говориться навіть про значення реформ Петра I для України, неначе Петро I був справді якимсь добродієм України. Нам відоме значення цих реформ: воно було в дійсності знищенням самостійного (на той час принаймні автономного) життя України" [13, 62].

Рік XX з'їзду КПРС виявився не зовсім вдалим для Олександра Карповича. Зіткненням інтересів й дошкульною критикою колег-ворогів на адресу директора установи під час засідань Ученої ради Інституту історії АН УРСР, анонімками й "авторськими" скаргами на нього у ЦК КПУ справа не обмежувалася. Конфлікт вийшов назовні. У теоретичному органі ЦК Компартії України – часопису "Комуніст України" – уїдливу рецензію на докторську монографію О. Касименка "Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 р." – вмістив старший науковий співробітник інституту (1955–1963) Іван Давидович Бойко (1899–1971) [14, 21]. Рецензент зауважував, що до позитивних моментів праці варто зарахувати аналіз дипломатичної діяльності московського уряду щодо "возз'єднання" з Україною, а також українсько-кримські й московсько-кримські відносини. Доволі ґрунтовно у книзі розповідалося про перебіг військових кампаній і окремих битв, з'ясовувалося внутрішнє становище Московської (І. Бойко вживав модернізованого терміну – "Російської") держави. Непогано, на думку рецензента, було висвітлено перебіг дипломатичних переговорів Б. Хмельницького з царським урядом [15, 325]. "Проте, варто відзначити, – розпочинав І. Бойко головну частину своєї рецензії, – поряд з позитивними якостями, книга має серйозні недоліки методологічного і фактичного характеру у висвітленні

основних проблем обраної теми: економічних, політичних і культурних взаємовідносин українського і російського народів, а також історіографії питання”. Істотні недоліки рецензент вбачав у короткому огляді радянської історіографії питання щодо історичних зв’язків України з Росією. О. Касименко, мовляв, обмежився лише загальними фразами, що ці праці є цінним внеском у науку. Хибувала монографія й на “відсутність аналізу сучасної польської історіографії”. Проте “найістотніших помилок” припустив автор книги “Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 р.”, на думку І. Бойка, у тлумаченні економічних питань першої половини XVII ст., необґрунтовано модернізуючи їх, а ще в питаннях внутрішньополітичного життя України перших років визвольної війни [15, 62–63].

Також закидалася Олександр Карповичу переоцінка рівня політичної свідомості й ступеня організованості селянських мас. Він, мовляв, не зовсім коректно показав ставлення царату до українського народу, не розмежував “об’єктивно прогресивного значення зовнішньої політики царської влади і класової феодалної політики царизму щодо народних мас України” [15, 68].

Мав претензії рецензент і до авторських оцінок історичної ролі Хмельницького. Передусім в ідеалізації постаті гетьмана.

Лише через понад два роки, долаючи численні перепони, споруджені перед ним його “друзями”/ворогами, Олександр Карпович зміг публічно відповісти на вищезгадану критику І. Бойка. Закамуфльована (знову ж таки у дусі часу, так би мовити, нічого особистого, лише загальне, спільне й перспективно/стратегічне – щонайменше на п’ять–сім років) відповідь О. Касименка мала назву “Завдання розвитку історичної науки на Україні” й з’явилася на шпальтах все того ж самого часопису “Комуніст України” (серпень 1958 р.) [16, 25].

Починалася стаття з цілком зрозумілих ритуальних запевнень: мовляв, радянські історики, зокрема й історики УРСР, докорінно перебудовують свою роботу в світлі завдань, поставлених XX з’їздом КПРС... Рішення XX з’їзду, дальший розвиток і творче застосування партією марксистсько-ленінської теорії в боротьбі за здійснення розгорнутої програми будівництва комунізму, що яскраво відбилася в постановах ЦК КПРС і у виступах М. Хрущова, – усе це сприяло тому, що численний загін істориків України став сміливіше, більш творчо і вдумливо вивчати і аналізувати історичні події і явища суспільного розвитку, що підвищився теоретичний рівень дослідження складних проблем історичного процесу... В історичних працях останнього часу все яскравіше й повніше відображається справжнє життя досліджуваного періоду з його складностями, труднощами і суперечностями. Далі керівник провідної академічної історичної установи України наголосив на здобутках очолюваного ним інституту: “Головне і центральне місце в науково-дослідній роботі з громадянської історії в нашій республіці належить Інституту історії АН УРСР... Інститут історії АН УРСР за останні роки значно виріс і своєю науково-дослідною і науково-популяризаторською роботою вніс певний вклад в українську радянську історіографію”. Як досягнення згадувалося збільшення обсягу й кількості публікацій установи: лише за два роки після XX з’їзду КПРС співробітники інституту надрукували 15 монографій, 5 збірників наукових праць, 4 томи збірників документів і матеріалів, численні брошури і статті. Серед найповажніших досягнень перераховувалися 2-й том “Історії Української РСР” і 1-й том “Історії Києва”. Було згадано прізвища і праці В. Голобуцького, І. Гуржія, О. Компан, О. Апанович, В. Дядиченка, О. Лоли, Д. Мишка, К. Стецюк, Ф. Шевченка та ін. Акцент зроблено на проблемах, які співробітники досліджували у зв’язку з підготовкою й святкуванням 300-річчя “возз’єднання України з Росією” [16, 23–25].

У таємному меморандумі республіканського КГБ “Про стан і заходи посилення агентурно-оперативної роботи органів держбезпеки УРСР щодо викриття й попередження ворожої діяльності антирадянських елементів з числа інтелігенції і молоді” (грудень 1958 р.) значна увага приділялася нелояльним виявам з боку гуманітарної інтелігенції, зокрема й учених-істориків. У документі йшлося: “Имеют место неединичные случаи, когда враждебные элементы из числа интеллигенции и молодежи используют различные легальные возможности для распространения буржуазной идеологии, при этом прибегают к фальсификации исторических фактов и под этим прикрытием протаскивают идейно не выдержанные, а порой и враждебные взгляды в науку, литературу и искусство”.

Особливе занепокоєння спецслужби викликала присвячена історії Західно-Української Народної Республіки публікація науковця зі Львова О. Карпенка й солідаризування з його позицією старших колег з наукових установ Львова та Києва: "Научный сотрудник института общественных наук АН УССР (в г. Львове), кандидат исторических наук – КАРПЕНКО Александр, член КПСС, к 40-летию Советской Украины опубликовал в печати статью "К вопросу о характере революционного движения в восточной Галичине в 1918 году". Тема актуальна, но все дело в том, что в ней автор, сказав ряд исторических фактов, пытался подвергнуть ревизии партийную, марксистскую оценку происходивших политических событий в Западной Украине.

КАРПЕНКО... утверждает, что контрреволюционное правительство Западно-Украинской народной республики (ЗУНР) было народным и что воссоединение ЗУНР с петлюровской УНР явилось прогрессивным актом в истории украинского национального движения... Националистические трактовки, выдвинутые в этой статье КАРПЕНКО, взяли под защиту зарубежные националистические центры... Возникает вопрос – кому же служит КАРПЕНКО и кто стоит за его спиной? [17, 172].

Упродовж другої половини 1950-х рр. із усіх дискусійних аспектів історії утвердження більшовицького тоталітарного режиму в Україні найгостріша протидія чинилася постсталіністським поглядам на питання історії боротьбизму. У надрукованих на шпальтах "Комуністу України", який до появи "Українського історичного журналу" в 1957 р. був головною дискусійною трибуною українських істориків, статтях Г. Овчарова, рецензії Г. Алфєєвої, рецензії А. Бородіна, М. Гольнева та П. Дніпровського, замітці Ю. Гамрецького (вже в УІЖі) з приводу обговорення в Інституті історії АН УРСР нових праць "до 40-річчя Великого Жовтня", праці І. Гуржія та В. Сарбея, новій редакції примітки про боротьбистів авторства М. Рубача у другому, доповненому й переробленому виданні збірника документів 1957 р. під дещо зміненою назвою "Радянське будівництво на Україні в роки Громадянської війни" та інших тим історикам, які пішли, мовляв, шляхом "деякого відбілювання", "ідеалізації" боротьбистів й конструювання іншого (не сталіністського) образу цієї партії, інкримінувалося "викривлення історичної правди" [18, 251].

Позиція офіційної історіографії була зафіксована у доповіді директора Інституту історії О. Касименка – "Стан і перспективи розвитку історичної науки в Українській РСР". Однак найцікавішими були неформальні дезидерати учасників сесії – істориків, що серед них домінували такі: створення багатотомної історії українського народу; організація республіканського об'єднання (асоціації) дослідників історії; переведення Центрального державного архіву Жовтневої революції з обласного Харкова до столичного Києва; негайна підготовка підручника з історії України для середньої школи, перетворення УІЖу з двомісячника на щомісячник; обмеження цензорсько-редакторського втручання в авторські тексти та ін. Формальний лідер установи – О. Касименко – про людське око підтримував вищезгадані вимоги, які побутували у середовищі професійних дослідників ледь не з кінця 1930-х років – побутували, зрозуміло, у латентній формі, діставши можливість прилюдного артикулювання (та й то часткового) лише за часів хрущовської "відлиги". Але водночас і насамперед "автентичний" Олександр Карпович найкомфортніше почував себе у звичній для нього ролі такого собі ревнителя "древнього благочіння" – тобто нормативних вимог сумнозвісної сталінської книжки "История ВКП(б). Короткий курс" й прикметних тоталітарній добі численних і суворих табу на вивчення тих або інших історіографічних тем. Відтак і під час засідань секції історії Наукової сесії з питань розвитку гуманітарних наук в УРСР директор Інституту історії неодноразово збивався на набридливу агітпропівську риторичку 1930-х років.

Отак, кафедра загальної історії Ужгородського університету опрацьовувала науково-дослідну тему з історії феодальних замків Закарпаття. Згадав про це під час засідання секції завідувач кафедри Г. Марченко (1911–1985). У заключному слові О. Касименко самочинно взяв на себе функції цензора й піддав цю цікаву тематику остракізму, силкуючись нав'язати ужгородським колегам натомість чергову банальну тему з "життя трудящих" краю.

"Цензорське втручання" О. К. Касименка спричинив й неординарний виступ на секції історії завідувача кафедри історії Львівської вищої партійної школи М. Гірича. Нарікав

львівський завідувач кафедри і на жорсткі цензурні обмеження, що чатували на сумлінного дослідника, якщо виявлений ним архівний матеріал не вписувався у прокрустове ложе сталінського “Краткого курса”. Як приклад наводився власний досвід промовця: “Важко писати історію і тому, що товариші бояться підпасти під категорію ревізійоністів, або націоналістів. Я сам працював над дисертацією з історії Лівобережної України, знайшов багато матеріалів, які можна було б опублікувати, але мене й слухати не хотіли, сказали, що не можна це публікувати, треба показати, що все проводилось тільки під керівництвом більшовицької партії, а всі останні партії були ворожими, що тільки так велася боротьба і т. ін. Спробуйте це доказати про період до 1905 року, я перерив архів і знайшов зовсім інший матеріал. Отже, виходить так, що немає можливості показати народний рух, коли цей рух не був під керівництвом більшовицької партії, і треба було обов’язково показати керівництво більшовицької партії. Значить, тут є деякі перегиби” [18, 252].

Зрозуміло, що “крамольний” виступ М. Гірича, що у ньому не лише закликалося вивчати й викладати історію України... українською мовою, а й піддавалася сумніву “провідна і спрямовуюча” роль російських більшовиків у новітній історії Лівобережжя принаймні до 1905 р. (оскільки це не підтверджувалося архівним матеріалом), не міг не викликати цензорської реакції О. Касименка, який не лише вимагав “уточнень” від львівського історика під час його промови, а й згадав цей виступ у своєму заключному слові: “На превеликий жаль, не обійшлося на нашій нараді без непорозумінь. Я маю на увазі виступ т. Гірича, який розвинув, безперечно, таку неохайну форму виступу. Коли він пояснював свій виступ, він трохи поправився, але в цілому варто побажати, щоб наші історики в цьому відношенні уважніше і відповідальніше ставилися до таких заяв, до своїх виступів, а виступ тов. Гірича, він, безперечно, є такий, який не робить нам честі”.

Водночас постійне й системне звернення українських радянських істориків до джерел, нехай і цензурованих і спрепарованих, дало потужний імпульс розвитку історіографії в УРСР, хоча значна частина наявної у документальних джерелах фактичної інформації, принаймні до часу, замовчувалася. Уважний спостерігач історіографічних процесів в УРСР й тонкий аналітик-історіософ Іван Лисяк-Рудницький зауважував у мюнхенській “Літературній газеті” (1959 р.) щодо вивчення історії України XIX ст. у “материковій” Україні так: ця наукова діяльність широкого розмаху на терені Української РСР перервалася після 1930 року. Почалася доба сталінського терору, що їй було суджено тривати майже чверть століття. Багато учених знищено, а ті, що чудом уціліли, були відсунені від праці над тими проблемами, якими вони раніше цікавилися. За останні кілька років, від смерті Сталіна, ситуація в радянській Україні дещо поліпшилася. Є ознаки, що там знову починають відновлюватися студії над історією нашого XIX ст., як і на полі інших українознавчих дисциплін. Але праці, що їх доводилося бачити, наприклад, статті в офіційному УДЖі, – вражають безликістю, сіризою тону, штампованістю тематики, підходу й навіть стилю. Очевидно, на радянщині науку втиснено в Прокрустове ложе накинених режимом норм і позбавлено її права на вільні творчі шукання, без чого справжня наука задихається. Ці обмеження особливо відчутні в такій політично значній дисципліні, як новітня історія. Але в цій невтішній картині не можемо не відзначити однієї відрадної риси. Є всі підстави думати, що українські радянські історики знають більше, ніж вони можуть показати назверх. Це видно з того, як вони користуються джерельним матеріалом. Вони часто цитують з різних давніх “буржуазно-націоналістичних” видань, – що, до речі, перед кількома роками ще було неможливе, – але при цьому маневрують так, щоб не прорвалося нічого “єретичного”. Назверх завжди зберігається фасад стовідсоткового лояльного й навіть ентузіастичного “радянського патріота”. Тільки той, хто знайомий з оригіналами, звідки взяті ті цитати, спостереже затерті сліди проведеної операції. І це шитво занадто тонке, щоб воно могло бути спонтанне й щире. Без сумніву, в багатьох (якщо не в більшості) випадках маємо тут справу з свідомою чи підсвідомою мімікрією. Вільно плекати надію, що коли б нашим ученим була повернена свобода слова, вони писали б інакше й краще, ніж вони це можуть робити в сучасних обставинах. Радіймо хоч тим, що – на відміну від сталінських лютих часів – українські історики в УРСР мають сьогодні змогу жити та вчитися,

навіть коли вони позбавлені можливості ділитися з ширшою громадою своїми здобутками в невикривленій формі [див. 19, 64].

Упродовж 1962 р. в Україні відбулося декілька нарад істориків за участю верхівки партійної номенклатури республіки, зокрема й секретаря ЦК КП України з ідеологічних питань А. Скаби, під час яких наголошувалася потреба "до кінця усунути суб'єктивістські перекручення, що є характерними для періоду культу особи Сталіна", й було піддано жорсткій критиці низку історичних праць, які були надруковані в УРСР вже після XX з'їзду КПРС й містили проте "залишки культу".

Задля оприлюднення нових ідеологічних акцентів й згідно з ухвалою ЦК КПРС та Ради міністрів СРСР 18–21 грудня 1962 р. у Москві відбулася безпрецедентна за репрезентативністю й статусом нарада радянських істориків, яка дістала промовисту назву – "Всесоюзна нарада щодо заходів покращання підготовки науково-педагогічних кадрів з історичних наук" [20, 146]. Доволі виразно ідеологічні настанови влади у контексті її останніх політичних рішень були артикульовані в основній доповіді "Завдання історичної науки й підготовка науково-педагогічних кадрів в галузі історії", яку виголосив секретар ЦК КПРС, завідувач її міжнародним відділом Б. Пономарьов [21, 54].

У промові конкретизувалася сутність "негативного впливу культу особи Сталіна" на радянську історіографію. Зокрема, Борис Миколайович на адресу покійного "вождя народів" й "корифея усіх наук" спрямував такі інвективи: "В конечном счете антиленинская идеология культа личности подрывала марксистско-ленинский принцип историзма, особенно в отношении изучения истории советского общества и истории КПСС. В целях возвеличения Сталина искажалась также история и более отдаленного прошлого. Исподволь была гальванизирована немарксистская теория "героев и толпы". Ее проявлением была, в частности, идеализация в исторической литературе Ивана Грозного, которому в этом отношении особенно "повезло". В научных коллективах насаждались нравы, нетерпимые для развития науки, для работы ученых. Обсуждения принципиальных вопросов на основе товарищеского обмена мнениями, столь необходимые для процветания науки и ее развития в соответствии с принципами марксизма-ленинизма, заменялись часто грубым окриком, шельмованием честных ученых. Неудобные люди изгонялись из науки, а зачастую и физически устранялись. Научная ценность источников, архивных материалов была взята под сомнение. Архивные фонды, как правило, стали использоваться лишь для иллюстрации общеизвестных положений. Терялось уважение к факту, без чего история как наука просто немислима. Достижения советской исторической науки 20-х и начала 30-х годов в области истории партии и истории советского общества были перечеркнуты. Историкам прививалось убеждение, будто все принципиальные оценки исторического процесса либо уже даны, либо могут быть даны только Сталиным. Простым же смертным не следовало претендовать на "высокую" теорию. На практике это приводило к тому, что историки часто ограничивали свои исследования частичными выводами, компенсируя отсутствие широкого теоретического подхода к теме обильным цитированием" [21, 20]. Утім, попри доволі виразну й навіть різку критику на адресу колишнього радянського диктатора, мова йшла лише про діяльність комуністичного вождя, його численні "збочення" від "канонічного" ленінізму. Сама ж російська суспільно-політична тоталітарна система та її "керівна й спрямовуюча сила" – РКП(б) – ВКП(б) – КПРС – й надалі перебувала поза зоною критики, оскільки була, мовляв, "єдино правильною" й лише дещо "зіпсованою" "культу особи". Та й особисто Й. Сталін, згідно з оцінками М. Хрущова й Б. Пономарьова, мав "заслуги перед партією й комуністичним рухом", адже історики, зі свого боку, "не можуть заперечувати певних позитивних дій Сталіна й в історичній науці...". Б. Пономарьов занадто оптимістично стверджував, підводячи підсумок розвитку радянської історіографії за сталінської доби: "Культ личности затормозил движение советской исторической науки по пути, определенному великим Лениным, но он не смог остановить ее развитие. Культ личности, подобно кандалам, висел на ногах советской исторической науки, но она все же продолжала идти вперед. Поэтому было бы неразумным перечеркивать все, что создано советскими историками под руководством партии в этот период, создано вопреки идеологии культа личности, на основе заветов Ленина" [21, 21].

Щодо українських істориків, то можна було б посперечатися, наскільки ленінові заповіді вплинули на їхню наукову творчість, приміром М. Грушевського та його школи. Але секретар ЦК КПРС такими “тонкощами” не переймався.

Отже, з трибуни всесоюзної наради було задекларовано збереження головніших засад висвітлення історії народів СРСР, вироблених за сталінської доби. Водночас санкціонувалися й закріплювалися інтерпретаційні трансформації постсталінських часів – дозволялося зазначати загарбницькі, реакційні мотиви російських імперських “приєднань” (вочевидь всупереч сталінській теорії “найменшого зла”), відновлювалася критика “тюрми народів”, знімалося табу однозначної реакційності й з антиросійських національних рухів імперської периферії. У союзній пропаганді росіяни, принаймні офіційно, втратили статус “великого народу” й “видатної нації”.

Література

1. Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Ф. 1, оп. 1-ос, спр. 526. Особова справа Олександра Карповича Касименка, 2 лютого 1947 р. – 15 лютого 1964 р. – Арк. 2.
2. Постанова ЦК КП(б)У “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР”, 29 серпня 1947 р. // ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 6, спр. 1073, арк. 16–24; Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Зб. документів і матеріалів / Упоряд. М.І. Панчук (керівник) та ін.; редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 291–296; У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. документів і матеріалів. – У 2 ч. – Ч. II (1944–1956 рр.). – С. 80–89.
3. Постанова ЦК КП(б)У “Про хід обговорення рішення ЦК КП(б)У “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР”, 3 жовтня 1947 р. // ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 8, спр. 340, арк. 13–14; У лещатах тоталітаризму... – С. 118–120.
4. Тронько П.Т. О. К. Касименко – видатний український вчений і організатор історичної науки / П. Тронько, Р. Симоненко, Є. Склярєнко. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2007.
5. У лещатах тоталітаризму...
6. Кондратенко О. Українська академічна історична наука (1944–1956 рр.) / О. Кондратенко. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2009.
7. Калиновська О. Проти самозаспокоєності і самовдоволеності: На звітно-виборних зборах парторганізації Інституту історії України АН УРСР / Ольга Калиновська // Радянська Україна. – 1951. – 25 листопада.
8. Історія Української РСР / Ред. кол.: О. Касименко (гол. ред.) та ін. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – Т. 1. – 784 с.
9. Історія Української РСР: В 2 т. / Ред. кол.: О. Касименко (гол. ред.) та ін. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – Т. 1. – 906 с.
10. За глубокое научное изучение истории украинского народа: [Редакційна] // Вопросы истории. – 1955. – № 7. – С. 8.
11. Історія Української РСР: В 2 т. / АН УРСР. Ін-т історії. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – Т. 2 / Ред. кол.: М. Супруненко (гол. ред.) та ін. – 779 с.
12. Коваль М.В. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) / М. Коваль, О. Рубльов // Укр. істор. журнал. – 1996. – № 6.
13. Крупницький Б. Українська історична наука під советами (1920–1950) / Б. Крупницький; досліди і матеріали. – Серія II (циклостилеві видання). – № 58. – Мюнхен, 1957. – С. 60–61; Лавріненко Ю. Історія без історії / Ю. Лавріненко // Українська літературна газета (Мюнхен). – 1955. – Ч. 1.
14. Докладніше див.: Ткачова Л. Бойко Іван Давидович / Л. Ткачова // Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник; ред. кол.: В. Смолій (голов. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАНУ. – Українські історики. – Вип. 1, 1998. – С. 20–21.
15. Швидкий В.П. Бойко Іван Давидович / В. Швидкий // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Ред. кол.: В. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003.
16. Касименко О. Завдання розвитку історичної науки на Україні / О. Касименко // Комуніст України. – 1958. – № 8. – Серпень. – С. 23–34.
17. Рубльов О. У пошуках правди історії: Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977 рр.) / О. С. Рубльов // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наук. праць. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2007. – Вип. 16: В 2 ч.: На пошану доктора історичних наук, професора Станіслава Владиславовича Кульчицького

- з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наукової праці / Відп. ред. В. Смолій. – Ч. 1.
18. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – С. 251–252.
19. Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в ХІХ столітті / І. Лисяк-Рудницький // Між історією й політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. – Мюнхен: Сучасність, 1973. – С. 64–65.
20. Всесоюзное совещание о мерах улучшения подготовки научно-педагогических кадров по историческим наукам, 18–21 декабря 1962 г. / АН СССР; Мин-во высшего и среднего специального образования СССР; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС; АОН при ЦК КПСС; ред. кол.: акад. Е. Жуков и др. – Москва: Наука, 1964. – 518 с.
21. Пономарев Б.Н. Задачи исторической науки и подготовка научно-педагогических кадров в области истории / Б. Пономарев // Всесоюзное совещание о мерах улучшения подготовки научно-педагогических кадров по историческим наукам, 18–21 декабря 1962 г. – С. 11–54.

Аннотация. *Завалко Н.В. Развитие академической исторической науки во времена управления Институтом истории Украины АН УССР О.К. Касименком. В статье проанализирован процесс развития академической исторической науки в лоне "разоблачения буржуазно-националистической фальсификации" при изучении прошлого украинского народа. Исследуются задачи и этапы "либерализации" исторической науки во времена управления О.К. Касименком Института истории Украины АН УССР.*

Ключевые слова: украинская интеллигенция, национализм в исторической науке, коммунисты-историки, буржуазно-националистическая фальсификация, национальный вопрос, либерализация, антагонистические классы

Summary. *Zavalko N.V. The development of Academic historical scholarship during O.K. Kasymenko administration of the Institute of Ukraine History of the Academy of Sciences of USSR. The article is about the development of Academic historical scholarship in the expose "of the bourgeois-nationalist falsification" in the past of the Ukrainian nation. The tasks and stages of "liberalization" of historical scholarship during O.K. Kasymenko administration of the Institute of Ukraine History of the Academy of Sciences of USSR are studied.*

Key words: Ukrainian intelligentsia, nationalism in historical scholarship, communists-historians, bourgeois-nationalist falsification, national question, liberalization, antagonistic classes

Надійшла до редакції 20.11.2011
Затверджена до друку 20.11.2011

УДК 39:А.Пономарьов

О.В. Берестенко

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНЕ ПОНЯТТЯ СІМ'Ї У ПРАЦЯХ АНАТОЛІЯ ПОНОМАРЬОВА

У статті проаналізовано праці етнологів Анатолія Пономарьова, присвячені сім'ї. Автор стверджує, що А. Пономарьов є одним із провідних фахівців української етнології сім'ї, який пройшов у своїх дослідженнях трансформацію підходів від радянського політичного замовлення до сучасних світових тенденцій вивчення шлюбно-сімейних стосунків.

Ключові слова: радянська етнологія, українська етнологія, сім'я, шлюб, родина, типи сім'ї, міжнаціональні шлюби, сімейний побут, сімейна обрядовість, спорідненість

Анатолій Петрович Пономарьов має авторитетне ім'я в українській етнології. З-поміж багаторічної наукової праці, яка знайшла своє відображення в його монографіях, публіцистичних статтях, окремих розділах колективних монографій, плідній діяльності щодо впорядкування і редагування етнологічних матеріалів, роботі в "Українському етнологічному центрі", чільне місце посідають фундаментальні твори та окремі розвідки про сутність сім'ї, її типи, етнічну й соціальну обумовленість тощо.

Умовно роботи А. Пономарьова, присвячені питанню, яке нас цікавить, можна поділити на два періоди: радянський і пострадянський.

У часи ідеологічного диктату компартії А. Пономарьов підготував декілька праць, в яких, знову ж таки – у межах радянської дійсності української етнологічної науки, в різних